

KULVIEČIO KONFESIJA: SAŽINĖS ATRADIMAS LIETUVOJE

Ankstyvoji Lietuvos katalikiškoji mintis: dviejų tiesų idealas

Pirmieji ryškesni Lietuvos katalikiškosios literatūros atstovai buvo Erazmas Vitelijus (Erazmus Vitelius, Ciołek, 1474 (?)–1522) bei jo mokinys Mikalojus Husovianas (Nicolaus Hussovianus, 1475/1485–po 1533). Jų savimonę įprasta interpretuoti renesansinio humanizmo kontekste, nors daugeliu požiūrių ji sutampa su vėlyvųjų Viduramžių mentalitetu. Abu autoriai buvo konservatyvaus ir Bažnyčios reformoms ypač priešiško sparno atstovai. Tiesa, Vitelijus kaip kontrreformatorius iš esmės pasireikšti nespėjo. Ne sykį lankęsis Italijoje LDK Aleksandro ir Žygimanto Senojo diplomatas Vitelijus savo lotyniškose kalbose rėmėsi italų konservatyviajai katalikybės srovei ištikimų XV a. humanistų populiarinta dviejų tiesų teorija, teigiančia teologinės ir pragmatinės, arba „mokslinės“, tiesos nesuderinamumą¹. Pragmatiškumas buvo pateisinamas iš teologinės tiesos pozicijų, o bet kokia tiesa suvokiama kaip sąlygiška. Pavyzdžiui, diplomatinis pasiuntinys Romoje ir karaliaus sekretorius Vitelijus pasirūpino iš popiežiaus gauti asmeninę privilegiją, leidžiančią jam per bet kuriuos pasninkus valgyti pienišką maistą, o jeigu susirgtų – ir mėsą². Žemiškasis, kaip ir dangiškasis, teisingumas Vitelijui, tipiskam to meto religinio mentaliteto atstovui, regėjosi turintys skirtingas vertybių sistemas. Todėl dangiškoji tiesa, lemianti išganymą, nebūtinai turėjo būti susieta su visiems bendromis etinėmis gyvenimo normomis. Žemiškosios tiesos pagrindas – ne eschatologija, bet garbė ir nauda: „...kadangi šiame gyvenime labiausiai įprasta siekti bei ieškoti garbės ir naudos – visa kita yra tik pasakos...“ Teisinga, Vitelijaus požiūriu, didesnę naudą vertinti labiau nei mažesnę³. Jo mokiniui Husovianui, pirmųjų Lietuvos poemų autoriui, taip pat atrodė, kad kūno ir dvasios reikmės yra skirtingos. Tik ypatingi dalykai, teikiantys „dvejopos naudos“, pavyzdžiui, medžioklė, kuri žada peno dvasiai (krintančio pašauto tetervino reginys gražus) ir „kūnui mėsos“, gali suvienyti skirtingus kūno ir dvasios poreikius („Kūną maitina mėsa, ir dvasiai ji peno suteikia, stiprina ji taip abu – vieną ir kitą drauge“)⁴. Aukštieji, valdžiai tarnaujantys intelektualų sluoksniai siekė pagrįsti „dvejopų“ etikos principų politikoje ir kasdieniame gyvenime laikymąsi. Viduramžiški *avaritia* – godžios aistros pasauliui ir jo daiktams – idealai tik sutvirtino šios pozicijos gyvybingumą⁵. Dangiškosios ir žemiškosios tiesų išskyrimu buvo motyvuojamas ir siekis atitverti išsilavinusius pasauliečius nuo religinių tiesų aiškinimo, paliekant šią teisę tik Bažnyčiai. Popiežius ir Bažnyčia buvo suvokiami kaip galios institutai, kuriais paranku sėkmingai pasiremti įvairiais gyvenimo atvejais, ypač viešajame politiniame ir socialiniame gyvenime. Husovianas pasididžiuodamas savo poemoje *Apie šventojo*

¹ Vitelijaus pažiūras šiuo klausimu tyrinėjo Antanas Varanavičius, žr.: A. Varanavičius, „Erazmo Vitelijaus visuomeninės-filosofinės pažiūros“, in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 4 (41), 1972, p. 33–48; A. Varanavičius, „Gyvenimo prasmės samprata Erazmo Vitelijaus ir Mikalojaus Husoviano kūryboje“, in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 3 (52), 1975, p. 25–37.

² S. Kutrzeba, J. Fijałek, „Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go“, in: *Archiwum Komisji Historycznej*, ser. 2, t. 1, nr. 98, Kraków, 1923, p. 105–106.

³ A. Varanavičius, „Gyvenimo prasmės samprata Erazmo Vitelijaus ir Mikalojaus Husoviano kūryboje“, p. 27.

⁴ M. Husovianas, „Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę“, in: M. Husovianas, *Raštai*, iš lotynų kalbos vertė Benediktas Kazlauskas, Sigitas Narbutas, Eugenija Ulčinaičė, Tomas Veteikis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 125.

⁵ Plačiau apie išplitusį *avaritia* idealą Viduramžiais žr.: Ф. Арьес, *Человек перед лицом смерти*, перевод с французского Ронина В. К. Общая редакция Оболенской С. В. Послесловие Гуревича А. Я., Москва: Издательская группа „Прогресс“ „Прогресс Академия“, 1992, p. 137–145.

Hiacinto gyvenimą ir darbus (De vita et gestis divi Hyacinthi, 1525) nurodo turįs „priėjimą“ prie popiežiaus:

Popiežiaus Klemenso juk prielankumas šiam poelgiui kviečia
(Tai kaip žinovas teigiu, nėra sunku tai pasiekti –
Jei tik gerai sužinos apie tai, ko mes laikomės aiškiai)⁶.

Husoviano kartos intelektualai jau kaltino naujai besiformuojančią protestantizmo veikėjų propaguojamą pasaulėžiūrą dėl naujovių ir teigė archajizuojančias, konservatyvių tradicijų vertybes kaip savo tiesos pamatą. Husovianas poemoje dėl to gynėsi, bet sykiu siūlė Bažnyčiai laikytis ypač uždaros politikos bet kokių naujovių atžvilgiu:

Ne todėl, kad labai jau patinka mums visa, kas sena,
O nepatinka išvis, ką Liuteris nori įnešti
(Įprasta juk pramaišiu su gėrybėm parduoti blogybes),
Bet kad beprasmiškai, be pagarbos ir senienos apleistos
Ir kad naujovių staiga nusitverta, pykstu sunerimęs.
[...]
Virvėm surišus tvirtom derėjo mums saugot senąsias
Apeigas, o ne priimt dalykus, geresnius tik iš vaizdo,
Ir taip kelią atvert, kuriuo nedorybės įbėgtų,
Jeigu smurtas žiaurus išmuštų narsiuosius gynėjus⁷.

Kritikuodamas siūlomas reformas, Husovianas iškalbiai apibendrina: „Taigi mane visados lai veda senosios vėžės“, pabrėždamas, jog „paprasti žmonės“ „naujovių nemėgsta“. XVI a. pradžios LDK katalikų intelektualai naudojo krikščionybę kaip patogią manipuliacinę sistemą. Ryškus šios manipuliacijos simbolis buvo stebuklas kaip tiesos patvirtinimo ženklas. Husoviano poema apie Hiacintą – virtinės šventojo stebuklų demonstravimas, stebuklines šventojo galias iškeliant kaip pagrindinį jo šventumo liudijimą, o eilinį skaitytoją krikščionį pribloškiant, sekant pasakojimus apie tai, kaip šventasis „į vienovę“ suaugindavęs „lūžius galvos, smegenų ištiškimą“ ar „nutrauktas kūno dalis“ arba apie tai, kaip „pusiau nudirta telyčia“ šoko linksmai pas savo šeimnininkę „mėsinėtoją baikštų nuvijus“, nes dėl jos šeimnininkė verkė prie Hiacinto kapo. Ankstyvoji katalikų literatūra pasakojo ne apie išganantį Kristų, bet teigė dviejų skirtingų pasaulių – Bažnyčios ir kitų ganomųjų – hierarchinį santykį. Šventųjų daromi stebuklai buvo vienas iš įrodymų, jog dangiškoji tiesa, anot Husoviano, nepasiekiamą pasaulio „sofistams“ (išminčiams):

Žinoma, tik dėl to į gyvenimą mirusius kūnus

---

⁶ M. Husovianas, „Apie šventojo Hiacinto gyvenimą ir darbus“, vertė Tomas Veteikis, in: M. Husovianas, *Raštai*, p. 197–198, lotyniškas tekstas p. 102.

*Invitat Clementis ad hoc clementia Papae:
spondeo id expertus, non est pervincere durum,
Si satis haec norit, quae nos manifesta tenemus [...]*

⁷ *Ibid.*, p. 189, lotyniškas tekstas p. 92.

*Non ut cuncta adeo placeant, quae prisca tenemus,
cunctaque displiceant, quae vult infirre Lutherus, –
mos est mixta bonis mala vendere, – sed sine sensu,
sed sine respectu quovis et prisca relinqui
et subito nova quaeque rapi conterritus odi. [...]
Praestabat veteres ritus per vincla teneri
Fortia, quam quaevis specie meliora subire
Atque aperire viam, qua quaevis pessima currant,
Si fera custodes pellat violentia fortes.*

Dievas gražino arba ligų palaužtus atstato
Rankom šventųjų, žmonių susispietusių miniai tai stebint, –
Kad apgautų vargšus žmogelius! Tikriausiai taip reikia,
Kad „išminčiai“ vieni dangiškojon tėvynėn įžengtų,
O paprastumas drovus į pragarą stumiamas būtų!
Nieks nedvejoja tačiau, kad esmė iš priešybių aiškėja.
Logikos juk prasmėmis nė nereikia narplioti šito,
Kas matyti gerai iš dangiškų vien argumentų⁸.

Vienas pirmųjų religines problemas aptariančių Lietuvos kūrinių – minima Husoviano poema – teikia šiek tiek žinių apie pirmųjų dažnai nežinomų Bažnyčios reformos propaguotojų Lietuvoje ir Lenkijoje siekius. Akivaizdu, jog jau trečiame XVI a. dešimtmetyje buvo kritikuotas bažnyčių turtas ir prabanga („Šie įsako nuplėšt nuo šventyklų pašventintą auksą, / Giesmes taurias panaikint ir pašalint žibesį žvakių“ [eil. 725]), pasisakoma prieš mišias (Husovianas gaudina, kad po kelerių metų „visa mišių tvarka jau bus sunaikinta“ [eil. 585]) bei šventųjų kultą ir vienuolystę („Ar jau pasmerktas bus Dominykas, garsėjęs tiek metų? / Ar ir Pranciškų užpuls šis naujasis teisėjas ir netgi – / Tai niekšybė tikra! – nuplėš gobtuvus bernardinams..., / [...] Ir vienuolynai iširt turėtų, tiek amžių išlaikę, / Vyrų šventų įkurti, pačių apgyvendinti gausiai“ [eil. 590]), taip pat celibatą, dėl ko Husovianas ypač niršo:

Vienas šis būdas tėra, kuriame būties tobulybė
Glūdi: aukščiausia tatai pakopa, kurion atsigręžę
Kristaus pamokymai, ir tarp šėtono žabangų saugesnio
Jokio kelio nėra; šį vieną mums kūnu pats Dievas
Nutiesė, virš visų taisyklių saugiausią palikęs,
Ir panorėjo kai kam, nedaugeliui, priesaką skirti
Tokį, kuris toli pasitraukia nuo moters glamonių,
Tą, kurį lyg neleistiną jūs išvarėt, kaip matom,
Kol tebekursto mintis jums bjaurus ir beširdis gašlumas,
Kol malonu jums šiaudų į baisingąją liepsną priberti.
Ar dėl to, kad niežai jus graužia ir degina susnos,
Niekam skaisčiam nevalia jau gyventi? Tarytum, jei paršui
Sąlygos kietos yra, – pražūtų purplelis be draugės?⁹

⁸ Ibid., p. 187, lotyniškas tekstas p. 90.

*Scilicet idcirco demortua corpora vitae
restituit Deus aut morbis infracta refirmit
sanctorum manibus populo spectante frequenti
falleret ut vulgus miserum. Sic forte sophistas
caelestem patriam solos intrare necesse est,
puraque simplicitas inferno truditur orco.
Nemo tamen dubitat rem per contraria verti.
Non opus est logicis absolvere sensibus ista,
quae sunt nota satis caelestibus argumente.*

⁹ Ibid., p. 191–192, lotyniškas tekstas p. 95–96.

*Unicus hic modus est, in quo perfectio vitae
constitit, hic gradus est summus, quem dogmata Christi
suspiciunt et nulla via est securior inter
Daemonis insidias; hanc unam corpore nobis
praetulit ipse Deus supra praecepta relinquens
omnia securam et quae sit procul a complexu
femineo, voluit paucis hanc ponere normam,
quam velut illicitam vos explosisse videmus,
dum stimulat mentem vecors ac foeda libido*

Tad ankstyvieji katalikų tekstai pateikia netiesioginės informacijos apie evangeliškąsias idėjas, kurias Lietuvoje bus platinęs ne vien Kulvietis. Tačiau tik Kulviečio *Tikėjimo išpažinime* galime apčiuopti pirmąsias pačių evangelikų savimonės formas.

Hoppijaus (Hopijaus) *Laidotuvių kalboje* Kulvietis buvo pavaizduotas kaip tiesos ieškantis žmogus. Perfrazuodamas apaštalo Pauliaus žodžius apie „godumą [*avaritia*] – visų ydų šaltinį“, laidotuvių kalbos autorius apie Kulvietį paskelbė tezę, oponuojančią populiariausiam Viduramžių – *avaritia* („godžios aistros gyventi“, kaip šios sąvokos turinį taikliai pakomentavo Phillippe’as Arièsas (Filipas Arièsas)) – idealui: „teisingumas visų jo dorybių šaltinis“ (*de iustitia, omnium virtutum fonte dicam* [...])¹⁰. Hoppijus ne tik pabrėžė, jog Kulvietis „tvirtas mokslo žinias apie gamtos reiškinių priežastis, apie papročius ir teisingą gyvenimo būdą“ perėmė iš Aristotelio studijų, bet ir stengėsi įrodyti, jog šis evangelikas nepripažino „dviejų tiesų“ teorijos ir tiesos ieškojo gretindamas „šventus ir pasaulietinius dalykus“: „Mat mokytojas vyras žinojo, kad nesugretinus svarbiausių teiginių – pasaulietinių ir šventų, jokių būdu neįmanoma rasti tikros šviesos ir turėti teisingą nuomonę“¹¹.

Reformacinį Naujųjų laikų intelektualinį entuziazmą skatino nuomonė, jog įmanomos visuotinės vienos tiesos paieškos ir jos laikymasis tiek asmeniniame, tiek viešajame, socialiniame ir religiniame žmogaus gyvenime.

Conscientia Kulviečio konfesijoje

Viduramžių Lietuvos tekstuose veltui ieškotume žmogaus, kuris lemtingu momentu teisingą pasirinkimą motyvuotų sąžine. Kunigaikštis Gediminas, atsisakydamas krikšto, nujautė krikščioniškojo pasaulio galį būti apkaltintas, nes pakeitė savo nuomonę dėl krikštijimosi ir netesėjo duoto pažado. Galimos atsakomybės jis išvengė paprastai, suversdamas kaltę vienuoliui raitininkui Bertoldui („jei brolis Bertoldas tai parašė, tegu ant jo galvos ir krinta“)¹². Gali atrodyti, kad toks lengvabūdiškas Gedimino poelgis nesuderinamas su kunigaikščio statusu ir reikalauja ypatingo paaiškinimo, kuris pateisintų, mūsų akimis, gudravimą ir nesąžiningą elgseną¹³. Tačiau Gediminas nesivadovavo sąžinės kategorija.

Dabartinės lietuvių kalbos vartosenoje „sąžinė“ apibrėžiama kaip „vidinis balsas“ ir siejama labiau su jausmu nei žinojimu, kurį, kaip nesunku pastebėti, „sąžinė“ žymi savo kilme, liudydama istorines sąsajas su tiesos pažinimu. Lietuviškas žodis „sąžinė“ yra sukurtas pagal aktualių ankstyvosios lietuvių raštijos kūrėjų kalbų – lotynų ir vokiečių – analogiją. Šiose (ir ne tik) kalbose „sąžinės“ prasmė ir daryba identiška lietuviškam dariniui – lotyniškas *conscientia* ir vokiškasis *Gewissen* yra paremti „žinojimo“ šaknimi. Priešdėliai (*con; ge*) kaip ir lietuviškasis *są* yra nuorodos į bendrumą bei sąjungą. Todėl darybiniu požiūriu žodis *conscientia* (sąžinė) nurodo į privataus ir bendruomeninio žinojimo sąjungą. Bendruomenėn sutelkianti objektyvios tiesos pažinimo galimybė – šio žodžio semantinis

---

terrificaeque iuvat stipulam committere flammae.

An quia vos scabies coquit et prurigo perurit,

Vivere tam nulli casto licet, ut quia porco

Conditio dura est, pereat sine complice turtur?

¹⁰ [J. Hoppijus], *Laidotuvių kalba, pasakyta mirus kilmingam ir įžymiam vyrui lietuviui, Prūsijos Karaliaučiaus Akademijos daktarui profesoriui Abraomui Kulviečiui. Autorius – magistras Johannes Hoppijus iš Bauceno*, [fol. b1v]. Vertė Ramunė Dambrauskaitė-Muralienė. R. Dambrauskaitė-Muralienė, „J. Hopijaus kalba mirus Abraomui Kulviečiui (1547) – Abraomo Kulviečio biografijos šaltinis“, in: *Literatūra*, 42 (3), 2000, p. 128.

¹¹ Hoppijus, *Laidotuvių kalba*, p. 129. Sciebat enim vir doctissimus, sine ista in scholis gravissimarum sententiarum, tam civilium quam sacrarum collatione, ipsam veritatem investigari et rectas opiniones teneri, nullo modo posse. I. Hoppius, *Oratio funebris*, [fol. b3r].

¹² *Gedimino laišakai*, parengė V. Pašuta ir I. Štal, iš lotynų ir vokiečių kalbos vertė M. Ročka, Vilnius: Mintis, 1966, p. 127.

¹³ Įdomių pastebėjimų šios kunigaikščio krikšto bylos reikalu įvairių tyrinėtojų išsakyta kn.: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996. Čia Gediminas traktuotas ir kaip žodinės kultūros žmogus, kuriam raštu duoti pasižadėjimai negaliojo arba bent jau neprilygo žodinei priesaikai.

pamatas.

Gedimino ir jo tarno Bertoldo nesiejo bendras žinojimas. Jie buvo ne tik skirtingų pagoniškosios ir krikščioniškosios bendrijų nariai, bet ir viduramžiškos galios bei pavaldumo reprezentantai. Sąžinė ir su ja susijusi individuali atsakomybė Gediminui neegzistavo kaip teisingumo išraiškos forma. Būdamas valdovas, jis turėjo galią žinoti ir kalbėti visiems privalomą „tiesą“, o visus, kurie „pikta valia“ veikia prieš jo raštą ir antspaudą, skelbti „tiesos neigėjais, šėtono gerbėjais, tikėjimo ardytojais, melagingais eretikais ir bet kokios garbės netekusiais“. Asmens garbė (*honor privatus*) ir galia, bet ne sąžinė yra Gedimino tiesos revizorės. Atsaini jo frazė apie Bertoldą tik pademonstruoja Gedimino valdoviškumą, tapatinantį tiesą su galia.

Verta pabrėžti, kad pas Gediminą atvykusiems krikščionims – popiežiaus pasiuntiniams – tokio asmeninę atsakomybę ignoruojančio pasiaiškinimo ir arogantiško anksčiau deklaruoto noro paneigimo tikrai nepakako, todėl istorija apie tris naktis verkusį kunigaikštį paremta jau krikščioniška atgailos logika, bent taip Vakarų pasauliui paaiškinančia Gedimino elgsena. Sąžinės kategorija egzistavo jau viduramžiškame krikščionybės diskurse ir vėlyvųjų Viduramžių „dvejopos tiesos“ (dvejopo žinojimo) ideologija buvo reikalinga tam, kad visiems privalomos normos įgautų dvejopus standartus.

Tikėjimo išpažinime Kulvietis pirmasis lietuvių kultūros istorijoje iškelė ir tiesai pagrįsti pasinaudojo ne galios, kurios neturėjo, bet sąžinės (*conscientia*) kategorija. Individuali sąžinė, reprezentuojanti teisingumą, o ne įprastos XVI a. religinių polemikų tiesas įrodančios gausios citatos iš Šv. Rašto tapo svarbiu Kulviečio argumentu, ginant savo pažiūras ir veiklą, dėl kurios jam grėsė bažnytinis teismas, galintis nubausti mirtimi. Dėl tiesos jis pirmasis prisiekė sąžine: „Todėl pirmiausia prisiekiu slėpinga ir nedalomą šventąją Trejybę, kad tiesą sakysiu. O jeigu ką prieš sąžinę pasakyčiau, tekrinta ant manęs Dievo rūstybė, Jūsų Didenybių apmaudas, tenustojų turto, teišinka mane staigi mirtis ir tegul būsiu amžinai prakeiktas“¹⁴.

Sąžinės sutvirtintas tiesos „žinojimas“ suteikė Kulviečiui drąsos vienam viešai pasisakyti prieš visą galingą Katalikų bažnyčios tradiciją, tiksliau, Kulviečio nuomone, kai kurias jos klaidas, ypač „suktybes“, „apgaulės“ ir „veidmainystes“, prieš visa tai, kas tolima tiesai. *Tikėjimo išpažinime* Kulvietis iškelė tiesioginės sąžinės ir tiesos tarpusavio priklausomybės klausimą. *Conscientia* kategorija jis rėmėsi kaip klasikine sykiu sąmonę ir sąžinę žyminčia sąvoka, kurią priešino kūniškai, pojūčių malonumams tarnaujančiai egzistencijai – *avaritia* – ir ją reprezentuojančiam blogiui. *Avaritia*, Kulviečio nuomone, buvo tapusi pagrindine Lietuvos katalikų bažnyčios ir jai atstovaujančiųjų „epikūričių“ vertybe, priešingai apaštalo Pauliaus mokymui, nurodžiusiam, jog ji yra visų nuodėmių priežastis: „Paulius nori, kad Bažnyčios mokytojas būtų apsišarvavęs mokslu, idant galėtų mokyti tikinčiuosius ir atsispirti eretikams, ne gobšas, ne atsidavęs šlykščiam godumui, ne piktadarys, bet toks kilnus, kad niekas nedrįstų skleisti apie jį melagingų gandų. O dabar matome, kad jie didesni nemokšos už neišprususius vienuolius. Jie netinka net vaikų mokyklai vadovauti, ką jau kalbėti apie tai, kad būtų verti Bažnyčios mokytojo vardo. Ką sakyti apie jų nepasotinamą gobšumą, pūtimąsi, garbės troškimą ir daugybę kitų nedorybių, kuriomis yra aptekę?“¹⁵.

Lygiai taip pat netrukus po Kulviečio mirties, 1550 m., kalbėjo ir kitas buvęs Alberto Goštauto globotinis Venclovas Mikalojaitis (Mykolas Lietuvis). Valstybės reformos projekto autorius tuometę Katalikų bažnyčią regėjo kaip ypač *avaritia* aistrai tarnaujančią, todėl pernelyg nutolusią nuo

¹⁴ A. Kulvietis, „Tikėjimo išpažinimas“, in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 477. *Imprimis itaque per ineffabilem ac individuum sanctam trinitatem iuro, me vera dicturum. Si quid vero contra conscientiam dixerō, imprecor mihi iram Dei, Maiestatum vestrarum indignationem, bonorum amissionem, mortem subitam, denique damnationem aeternam.* [A. Culvensis], *Confessio fidei*, [fol. c2r].

¹⁵ A. Kulvietis, „Tikėjimo išpažinimas“, p. 477. *Paulus vult Doctorem Ecclesiae esse potentem in doctrina, ut possit docere fideles, et resistere hereticis, non avarum, non turpiter lucro deditum, non percurssorem, irreprehensibilem vero usque adeo, ut fama de eo mentiri timeat. Nunc ipsos videmus imperitiores indoctis Monachis, qui puerorum Scholae ut praeficiantur non sum apti, tantum abest ut Ecclesiae Doctoris titulo digni sunt. Quod dicam de inexplebili avaritia, de fastu, de ambitione, et allis innumens flagitiis quibus obruti sunt?* [A. Culvensis], *Confessio fidei*, [fol. clr–clv].

krikščioniškosios tiesos. Kitokiais papročiais, Mikalojaičio nuomone, buvo paremtas totorių dvasinis gyvenimas: „[...] jų dvasininkai ne gobšuliai, ne garbėtroškos, neatsideda pramogoms, nesigviešia turtų ir kuo mažiausiai kišasi į pasauliečių reikalus; jie padorūs, ramūs, kuklūs, su uolumu atlieka savo pareigas ir rūpestingi tikėjimo dalykuose; jie tikrai gieda ir aiškina dieviškas tiesas“¹⁶.

Įsitikinimas, jog tiesa gali atsiverti ir laikas tam atėjo, pavertė XVI a. intelektualą kovotoju už ją, o sykiu ir naujų, ydingą tradiciją neigiančių kriterijų kūrėju. Vienas tokių esminių kriterijų buvo sąžinės, išreiškiančios visuotinį, bendrą vienos tiesos žinojimą ir sąmoningą vadovavimąsi šia tiesa, kategorija. Remdamasis sąžine, Kulvietis teigia neturįs ko slėpti, nes individuali sąžinė yra vieša ir turi sutapti su visuotine tiesa. Jis pats *Tikėjimo išpažinime* save įvertino kaip žmogų, kuriam sąžinė yra aukščiausias tiesos patikimumo kriterijus ir vertės Dievo akivaizdoje įrodymas. Sąžine ir žinojimu Kulvietis grindė ir jo metu griežtai Katalikų bažnyčios draustą teisę pasauliečiams išsakyti nuomonę religiniais klausimais. Kulvietis buvo pirmasis Lietuvoje, kuris išjudino šimtmečius egzistavusį luominį tiesos monopolį, teigdamas, jog tiesos kriterijus turi lemti pažinimas ir įsipareigojimas bendruomenei, o ne luominė priklausomybė: „Į priešų šauksmus, kad tokiais klausimais disputuoti nepriklauso mano kompetencijai, atsakau: per krikštą išpažinau, kad esu Dievo tarnas ir jo Bažnyčios narys. O kada gavau daktaro laipsnį, man buvo suteikta teisė aiškinti, disputuoti, mokyti Šventojo Rašto“¹⁷.

Kulviečio pradėtas intelektualinis sąjūdis kūrėsi kaip visuotinai išplitusio pragmatiškumo ir dviveidystės kritika, todėl visas ankstyvosios Reformacijos minties palikimas yra sykiu ir evangelinės moralės formavimosi bei visuomenės kritikos istorija. Kulvietis suprato, kad šlovės, valdžios ir galios principų, kaip teisingų gyvenimo normų, dominavimas yra susijęs su privačiu egoizmu ir individualiu tiesos kriterijų pritaikymu. „Dvejopos tiesos“ šalininkai vengia viešumo, patys suvokdami savo klastą, todėl demonstruoja ypač uolų pamaldumą: „O kad įsigytų Jūsų Didenybių pasitikėjimą ir nukreiptų prieš mane, jie klastingai apsimeta tai darą iš uolumo tikėjimo dalykuose“¹⁸.

Neprisitaikymas prie melo ir „dvejopos tiesos“, anot Kulviečio priešmirtinių žodžių, buvo pagrindinė pirmosios lietuvių disidentų kartos egzilio priežastis: „...priešininkų buvau išvytas iš tėvynės į tremtį, kadangi nenorėjau pritarti jų nedoroms dogmoms ir neteisingoms nuomonėms“¹⁹.

Tiesos gynėjų pozicija leido pirmiesiems evangelikams lyginti save su ankstyvųjų laikų krikščionimis: Kulvietis pats žinojo apie jam gresiantį laužą, o Martynas Mažvydas vieną iš savo laiškų kunigaikščiui Albrechtui taip pat pasirašė pirmojo kankinio (*protomartyr*) vardu.

Pradedant Kulviečio *Tikėjimo išpažinimu*, sąžinė protestantų mintyse tapo nuolatiniu tiesos imperatyvu. XVI a. pabaigoje, išgyvendamas dėl vidinio Liuteronų bažnyčios susiskaidymo Prūsijoje, Jonas Bretkūnas pirmosios lietuviškos spausdintos *Postilės* (1591) prakalboje „sergančią“ – nukrypusią nuo išganingos Lutherio doktrinos tiesos – sąžinę taip pat siūlė gydyti pažinimu: „...kad paklydimų gedimas būtų išvalytas, kad žmonių sąžinė, sujaukta įvairių Bažnyčioje kilusių ginčų dėl religijos, būtų pagydyta ir sustiprėtų, pažinusi dangiškąją tiesą...“²⁰

Sąžinės kategorijos aktualumą evangelikai perėmė iš apaštalo Pauliaus. Kalbėdamas apie valdžią, Paulius laiške romiečiams teigė: „Todėl reikia jos klausyti ne tik dėl grasos, bet ir dėl sąžinės“ (Rom

¹⁶ M. Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų*, vertė Ignas Jonynas, Vilnius: Vaga, 1966, p. 68.

¹⁷ A. Kulvietis, „Tikėjimo išpažinimas“, p. 478. Quod vero adversarii mei clamitant, non mei esse offitii de talibus disputare. Respondeo, in baptismo professus sum me esse servum Dei, et membrum suae Ecclesiae. Deinde quando insignia doctoratus accepi, commissa est mihi potestas interpretandi, disputandi, docendi scripturas. [A. Culvensis], *Confessio fidei*, [fol.c3r].

¹⁸ A. Kulvietis, „Tikėjimo išpažinimas“, p. 477. Atque ut apud vestras Maiestates sibi fidem faciant et me invisum reddant, astute fingunt, sefacere zelo fidei. [A. Culvensis], *Confessio fidei*, [fol. b8v].

¹⁹ J. Hoppijus, *Laidotuvių kalba*, p. 131. Et ex patria in exilium ab adversariis pulsus sum, quod in eorum impia dogmata et perversas opiniones consentire noluerim. I. Hoppius, *Oratio funebris*, [fol. b5v–b6r].

²⁰ [...] sed etiam ad posteros transmittatur ut errorum corruptelae expurgentur, ut hominum conscientiae variis controversiis in Ecclesia de Religione subortis perturbatae, sanentur [...], J. Bretkūnas, *Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangelii / sakamuii BaŃniczoie Krikschczionischkoie / nuog Aduento ik Waeliku. Per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona. Karaliaucziue Prusuosu*, Karaliaučius: Jurgis Osterbergeras, 1591, [fol. a4r–a4v].

Lietuviškas vertimas cituojamas iš: R. Koženiausienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 121.

13,15)²¹. *Conscientia* buvo viena iš esminių ankstyvosios krikščioniškosios moralės kategorijų, akcentuotų apaštalo Pauliaus, populiariausio evangelikų autoriteto. Pirmasis Pauliaus laiškas Timotiejui, kuriame aptariami tiek dvasininkų, tiek pasauliečių įsipareigojimai krikščioniškajai doktrinai, priešina *avaritia* ir *conscientia* vertybes: pirmoji esanti blogio, antroji – gėrio priežastis. XVI a. evangelikai visoje Europoje ypač aktualizavo sąžinės kategoriją, kurią, atmetę katalikiškąjį atgailos sakramentą, pavertė pagrindiniu ir nuolatos disciplinuojančiu tikinčiojo etikos imperatyvu.

Sąžinės kategorija buvo paremta ir visa valdesianizmo filosofija, su kuria Kulvietis susidūrė Sienos protestantiškoje aplinkoje. Žinoma, kad Valdéso veikalai, visų pirma jo mažasis katekizmas, rankraščiais Sienoje buvo išplitęs Kulviečio studijų Sienoje metais, maždaug nuo 1538–1539 m. Anksčiausia Sienoje išlikusi šio katekizmo rankraštinė versija datuojama 1540-aisiais²². Valdéso katekizme „rami sąžinė“ (*pace nella coscienza*) yra vienas iš keturių pagrindinių tikrojo krikščionio ženklų²³. Lygiai kaip ir Kulvietis, remdamasis Pauliaus laiškais korintiečiams ir evangeliniais tekstais, Valdésas savo veikaluose, kurie buvo pagrindinė tuomečių Italijos protestantų skaitoma literatūra, teigė, kad visos „krikščionių valstybės pamatas yra rami sąžinė ir krikščionių laisvė“, o tie, kurie tikisi būti nuteisinti laikydamiesi įstatymų, niekada neras sąžinės ramybės²⁴.

Neturime įrodymų, leidžiančių spėti, kad Kulvietis būtų susipažinęs su Calvino pamatiniu veikalu *Institutio Christianorum (Krikščionių tikybos mokymas)*. Pirmas dar gana glaustas šio veikalo leidimas pasirodė jau 1536 m. Jis buvo žinomas ir Kulviečio laikų Italijoje. Išsami šio kūrinio versija buvo publikuota tik 1559 m. Šiame kūrinyje Calvinas, komentuodamas jo požiūriu sunkiai interpretuojamus evangelinius Pauliaus žodžius, jog valdžiai reikia paklusti ne tik iš baimės, bet ir dėl sąžinės, tipiškai ir tiksliai apibrėžė protestantiškoje tradicijoje besiformuojančią sąžinės reikšmę: „Kai teigiame, jog žmonės žino tai, ką suvokė jų protas, vartojame žodį ‚žinojimas‘, ‚pažinimas‘ [scientia]. Tačiau atsiradusį Dieviškojo teismo pojūtį, liudytoją, neleidžiantį nuslėpti savo nusikaltimų ir patvirtinantį juos Didžiojo teisėjo akivaizdoje, kuris laiko juos tarsi surištus, tokį pojūtį vadiname sąžine [conscientia]. Tai tarsi tarpinė grandis tarp Dievo ir žmonių, nes pastarieji, patyrę savo širdyse tokį pojūtį, nebegali nepaisyti gėrio ir blogio suvokimo: jis juos persekioja tol, kol jie neprisipažįsta esą kalti dėl įžeidimų. Būtent tai galvoje turėjo šv. Paulius teigdamas, kad sąžinė liudija drauge su žmonėmis, kuomet jų mintys Dieviškojo teismo akivaizdoje tai kaltina, tai teisina viena kitą (Rom 2, 15–16)“ [„Jie įrodo, kad įstatymo reikalavimai įrašyti jų širdyse, ir tai liudija jų sąžinė bei mintys, kurios tai kaltina, tai teisina viena kitą...“].

„Paprastas žmogaus žinojimas gali išblėsti. O pojūtis, kreipiantis Dieviškojo teismo link, – tarsi šio teismo sargybinis, kuriam pavesta sekti ir parodyti tai, ką žmogus, jei galėtų, mielai nuslėptų. Štai iš kur senovinis posakis: sąžinė lygi tūkstančiui liudininkų“ [Kvintilianas, *Apie oratoriaus išsilavinimą*, V, XI, 41].

„Todėl darbai turi tam tikrą reikšmę žmonėms, o sąžinės tikslas yra Dievas. Gera sąžinė, tai niekas kita, tik nepažeista vidinė širdis. Todėl šv. Paulius ir kalba, kad Įstatymo vykdymas susijęs su meile, švaria sąžine ir neveidmainingu tikėjimu (1 Tim 1, 5). O tuoj kitoje vietoje jis parodo, kuo sąžinė skiriasi nuo paprasto žinojimo: jis pasakoja, jog kai kurie atkrito nuo tikėjimo, nes atsisakė gerosios sąžinės (1 Tim 1, 19). Tuo pačiu jis parodo, jog švari sąžinė, tai gyvas siekis gerbti Dievą ir neapsimestinė pastanga gyventi švariai ir šventai.

Kartais žodis sąžinė taikomas apibūdinant žmogiškąją veiklą. Pavyzdžiui, Apaštalų darbuose šv. Paulius teigia stengiąsį ‚visuomet turėti gryną sąžinę prieš Dievą ir prieš žmones‘ (Apd 24, 16). Tačiau šiuo teiginiu norima pasakyti tai, jog žmonės naudojami matomais sąžinės vaisiais. O tikroji

²¹ Ši ir kitos Šv. Rašto citatos knygoje pateikiamos iš: *Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis testamentas, vertimas iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų*, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998.

²² M. Firpo, „Introduzione“, in: J. de Valdés, *Alfabeto Cristiano, Domande e risposte, Della predestinazione, Catechismo*, 1994, p. CLXXI.

²³ J. de Valdés, Qual maniera si dovrebbe tenere a informare insino delia fanciullezza i figliuoli de Christiani delle cose della religione, in: J. de Valdés, *Alfabeto Cristiano, Domande e risposte, Della predestinazione, Catechismo*, p. 195.

²⁴ M. Firpo, „Introduzione“, in: J. de Valdés, *Alfabeto Cristiano...*, p. LXXXVII.

žodžio sąžinė reikšmė, kaip jau ir sakiau, yra nukreipta į Dievą, ir jis yra jos tikslas²⁵.

Valdėso išaukštinta sąžinės kategorija savo religinės pozicijos teisingumą grindė ir kiti Italijos evangelikai. Nors Ochino *Laiške Sienos miesto tribunolui* sąžinės kategorija nesiremiama, jis ja plačiai naudojo savo pamokslų rinkinyje *Keturi dialogai (Dialogi quattro)*, kuriame matome ir panašią į Kulviečio *Išpažinime* išsakytą priesaikos sąžinė formulę: teigdamas, jog tiki, kad yra didelis nusidėjėlis, nurodė visą išganymo viltį sutelkęs į Kristaus malonę ir kviečiąs būti šio pareiškimo liudininkais „švenčiausiąją Trejybę, Kristų, Mergelę Mariją, visus šventuosius ir bet kurią būtybę, taip pat ir savo sąžinę“²⁶. Tokį priesaikos dėl tiesos analogą matome ir Kulviečio *Tikėjimo išpažinime*.

Ilgainiui XVI a. protestantų teologijoje *conscientia* įgijo plačiai sistemiškai motyvuotą ir liturgiškai apibrėžtą prasmę. Iš filosofinės-moralinės ji virto teologine-moraline kategorija ir buvo pradėta sieti su svarbiu religinei sistemai atgailos procesu. Pauliaus posakiais apie sąžinę yra paremta daug ankstyvųjų protestantų veikalų, pradedant katekizmais, baigiant valstybės reformos projektais. Jo citata – „įstatymo tikslas yra meilė iš tyros širdies, geros sąžinės ir nuoširdaus tikėjimo“ – buvo įrašyta Bullingerio (Bulingerio) *Antrojoje šveicariškojoje konfesijoje* (1566), patvirtintoje daugelyje Europos kalvinistų bažnyčių. To paties bei kito Pauliaus laiško romiečiams ištraukomis buvo paremtas ir lotyniškasis liuteronas Jodoco Willichijaus (Vilichijaus) katekizmas, kuriuo naudojosi Mažvydas savo katekizmo „Urėdų“ skyriui parengti. Skirtinga katalikų ir evangelikų atgailos samprata vienijo ankstyvuosius liuteronus ir šveicariškosios atmainos protestantus. Katalikiškojo atgailos sakramento panaikinimą evangelikai grindė nuomone, jog gailėtis už nuodėmes, vadinasi, pažinti ir pripažinti Dievo didybę, todėl šis suvokimas negali turėti sakramentinio išskirtinumo prasmės ir yra nuolatinis. Atgailos sakramento atmetimas nereiškė, kad atgaila yra eliminuojama iš pamaldumo proceso. Priešingai, ji tapo esmine XVI a. evangelikų literatūros paradigma. Evangelikai atgailą suprato kaip nuolatinę individualią atsakomybę, taip priešindami ją katalikiškai sakramentinei tradicijai. Pats atgailos procesas (ankstyvojoje lietuviškoje raštijoje įvardijamas polonizmu *pakūta*) buvo suvokiamas kaip sudėtinis, o XVI a. lietuvių kalboje ne visos jo dalys ar aspektai įgijo lietuvišką raišką. Tačiau religinis žodynas buvo išplėtotas vėliau lenkiškai kurtoje evangelikų raštijoje. Po metų parašytame Žygimantui Senajam adresuotame Kulviečio draugo Seklucjano *Krikščioniškojo tikėjimo išpažinime* sąžinė taip pat remtasi kaip tiesos garantu: „Mano sąžinė neleidžia taip piktžodžiauti ir teigti, jog žmogus gali būti aukščiau Dievo ir elgtis kitaip nei Šventajame Rašte parašyta“²⁷. Kaip ir Kulvietis, savo kaltintojus Seklucjanas įvardijo žmonėmis, reikalaujančiais pripažinti sąžinei priešingas tiesas: „Buvau verčiamas prieš savo sąžinę pripažinti, kad *universalis ecclesiae*, tai yra popiežiška (nes taip jie aiškino paklausti) bažnyčia, savo galia didesnė nei dieviškoji ir Šventojo Rašto Bažnyčia“²⁸.

Pirmajame bendruomeniniame į šveicariškąją doktriną orientuotame LDK evangelikų *Vilniaus bažnyčios tikėjimo išpažinime* (1559) sąžinė įgavo sisteminės kategorijos funkcijas. Šiame Simonui Zacijui priskiriamame tekste detalai buvo aptartos visos atgailos (*pokuta*) proceso dalys. Viena jo dalis – gailėjimasis, pažįstant Dievo rūstybę (*skrucha*) – nusakoma pasitelkiant biblinį *sąžinės drebėjimo (lękanie sumnienia)* įvaizdį: „Gailėjimusi vadiname Dievo rūstybės išpažinimą arba skausmą, tai yra gailėstį arba sąžinės drebėjimą, kuris kyla iš nuodėmių sunkumo ir Dievo rūstybės didumo“²⁹. Gailėjimasis evangelizmo mokymo nebuvo suvokiamas kaip nuopelnas, kad būtų atleistas

²⁵ Versta iš: *Institutio Christianae religionis* (1559), in: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, ediderunt Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss et al., 1, Brunsvigae: Apud C. A. Schwetschke et filium, 1863, p. 841.

²⁶ Et così prometto di voler sempre tener ratto et firmo confessando adesso per il ponto della morte et per sempre che io sono grande peccatore et che tutta la speranza ho posto in Dio ne penso salvarme se non per mezo di Christo. Et in testimonio di questo chiamo l'altissima Trinità, Christo, la Madonna, tutti li santi et ogni creatura, imo anchora la propria coscienza, cit. iš.: U. Rozzo, „Nuovi contributi su Bernardino Ochino“, in: *Bollettino della società di studi valdesi*, 146, 1979, p. 77.

²⁷ *Nie jestem takowego sumnienia, abych mógł tam bluźnić, żeby człowiek więcej mógł niż Pan Bóg i nad wolą jego czynić, inaczej w Piśmie świętym opisaną*. Cit. iš.: J. Seklucjan, *Wyznanie wiary chrześcijańskiej*, opracowali Halina Kowalska i Stanisław Rospond, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, p. 6.

²⁸ Przymuszano mię też na to, nad sumnienie moje abych przysięgał, że więtsza moc jest universalis ecclesiae, to jest papieska (bo mi tak wykładali, gdym ich o to pytał), niżli boża i Pisma świętego. *Ibid.*, p. 10.

²⁹ [S. Zacius], *Wyznanie wiary zboru wileńskiego z księdzem Simonem z Proszowic superintendentem i ze wszemi ministry wespotek przyjęte i pochwalone*, Brześć, 1559, p. 23.

nuodėmės. *Vilniaus bažnyčios tikėjimo išpažinime* buvo pareikšta, jog mokymas apie tai, kad gailėjimasis pelno nuodėmių atleidimą ir apvalymą nuo jų Dievo akivaizdoje yra labai svetimas apaštališkajam mokymui. Sąžinės drebjimas yra „baisūs skausmai“, bet tai nėra nuodėmių atleidimo aktą lemiantis nuopelnas. Tačiau dėl to, kad „Kristus taip pat prisiėmė atgailaujančią ir nužemintą širdį“, per kurią Dievas atleido nuodėmes, žmogus tampa šio proceso dalyviu per atgailaujančią ir nužemintą širdį, kuri tuo tiki. Tokiu būdu gailėjimasis nėra sandėrio aktas, o sąžinė yra išvaduojama iš nusidėjimo-atleidimo grandinės ir visų „sandėriškumo“ su Dievu detalių. Taip religiškai motyvuota sąžinė buvo paversta kasdienės protestantiškosios etikos akcentu jau pirmajame oficialiame Vilniaus Evangelikų bažnyčios konfesiniame dokumente.

Sąžinės kategorija ankstyvojoje lietuviškoje raštijoje

Netrukus po to, kai Kulvietis pirmasis sąžinės sąvoka pagrindė Lietuvos evangeliškąją moralę, ši kategorija atsirado ir pirmuosiuose lietuviškuose tekstuose. Pažymėtina, kad tik ankstyvoji LDK evangelikų karta paraleliai savo religinei minčiai bandė brandinti ir lietuvių kalbos religinį žodyną. Vėliau religinės lietuvių kalbos raidos procesas nebebuvo toks intensyvus.

Mažvydas, iš lotynų kalbos išvertęs vieną minėtų apaštalo Pauliaus frazių apie sąžinę jau pirmojoje lietuviškoje knygoje, įvedė sąžinės kategoriją į lietuvių kalbą (tiesa, dar polonizuota skolinio – *sumnienės* – forma): „Reik idant butu padoti netektai del rustibes, bet del sumnienės“³⁰. Ši sąvoka pavartota ne katechetinės dalies vertimuose iš lenkiškų tekstų, kuriuose „sąžinės“ kategorija nevertota, bet paties Mažvydo iniciatyva katekizme išspausdintoje moralinių pamokymų – „Urėdų“ – dalyje, verstoje iš lotynų kalba 1542 m. išleisto Willichijaus liuteroniško katekizmo, kuriame cituota ši Pauliaus frazė³¹.

Tris kartus šioje katekizmo dalyje vartota sąvoka, atitinkanti lotyniškąsias *conscientia* ir *scientia*, buvo išreikšta lenkiškos kilmės skoliniais *samnienė* bei *sumnienė*. Mažvydas šiuos žodžius akcentavo atskirai kreipdamasis visų pirma į kunigus, o paskui – į kitus žmones, kaip buvo ir Willichijaus katekizme bei pačiame Pauliaus laiške Timotiejui. Sąžinę, kaip naująją moralę įvardijančią sąvoką, Mažvydas, pirmą kartą lietuviškai formuluodamas Pauliaus išsakytus įstatymus („urėdus“), vartoja tik kaip vyrų vertinimo kriterijų: „Taipo ir wijrai te gijven pagal sumnienes, kaip silpnam sutwerimui matrischkam cziesty pridodamij, kaip ir sätiewanems malanes amžina žiwata, idant nebutu pertrauktas maldąs iussu“³².

Kreipiantis į moteris, akcentuojamos ne sąžinės, bet garbės ir dorumo (*čėsties* ir *čystumo*) vertybės, tad moterų gebėjimas tiesiogiai pažinti tiesą nebuvo akcentuojamas. Kaip ir Kulviečio tekste, „sąžinė“ Mažvydo visų pirma siejama su tiesa ir jos skelbėjais – kunigais. Iškėlus *conscientia* reikšmę, nuskamba pirmosios lietuviškos knygos kontekste išskirtinai aštrus kreipimasis į kunigus, įspėjant juos dėl nesąžiningumo („Kunigai schito budu wešliby, ne dwilebuwei ir ne girtukles tur buty kurie tur tureti maksla weras su czista samniene“), pratęsiantis Kulviečio Lietuvoje pradėtos kunigų kritikos bei tiesos ir sąžinės jungties tradiciją, įsakmiai nubrėžtą Pauliaus pamokymų³³. „Sąžinė“ apibrėžiamas ir pasauliečių vyrų tiesos pažinimas („Taipo ir wijrai te giwen pagal sumnienes“)³⁴. Vadovaudamiesi

³⁰ M. Mažvydas, *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, parengė Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922, p. 32. Tiesa, šią citatą bei visą katekizmo „Urėdų“ dalį, kaip nustatė Christianas Stangas, Mažvydas vertė ne iš lenkiško, bet iš lotyniško Jodoco Willichijaus katekizmo teksto (*Oportet esse subditos non solum propter iram, verum etiam propter conscientiam*), žr.: Ch. Stang, *Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas*, Oslo, 1929. Pastebėtina, jog vertime vartojamas Mažvydo polonizmas *sumnienė* darybiškai yra analogiškas lotyniškajai, vokiškajai, lietuviškajai paradigmą, t. y. susideda iš „žinojimo“ šaknies ir universalizuojančio priešdėlio.

³¹ Lutherio Biblijos vertime ši Pauliaus laiško romiečiams vieta atitinkamai buvo verčiama vartojant „Gewissen“ sąvoką: *So seid nu aus not untherthan, nicht alleine umb der straffe willen, sondern auch umb des Gewissens willen*.

³² M. Mažvydas, *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai*, p. 33.

³³ *Ibid.*, p. 30.

³⁴ *Ibid.*, p. 32.

evangeliniu autoritetu, ankstyvieji Lietuvos protestantai tvirtina, jog teisingumas yra susijęs ne tik su galia, bet ir su sąžine. Akivaizdu, jog ir pirmojoje lietuviškoje knygoje, nors ir skoliniais, buvo užfiksuota žodžio *conscientia* dviguba reikšmė: opozicija veidmainystei („dviliežuviškumui“) ir netvarkai bei įstatymo ir tiesos pažinimas.

Ne skolinio, bet gryno lietuviško, nuolatiniam vartojimui iki šių dienų įsitvirtinusio *conscientia* atitikmens sukūrimo nuopelnas taip pat atitenka ankstyvajai protestantų kartai. Mažai tyrinėtas pirmasis lietuviškas maldynėlis, Mažvydo *Paraphrazis. Permanitina poteraus malda*, kurio nei metai, nei spaustuvė išlikusiame egzemplioriuje nenurodyti (Adalbertas Bezenbergeris jį laikė Bretkūno išleistu kartu su jo dviem giesmynais ir *Kollectomis* 1589), gali būti pirmasis tekstas, kuriame pavartotas lietuviškasis žodis *sąžinė*³⁵. Jurgis Gerullis, leisdamas Mažvydo raštus, pateikė prielaidą, jog ši knygelė turėjo būti išleista anksčiau, nei spėjo Bezenbergeris, o jos vertimas Mažvydo atliktas sykiu su *Forma Chrikstima*, maždaug 1558–1562 m., nes abiejų kūrinių – *Paraphrazio* ir *Formos Chrikstima* – vokiškasis šaltinis yra tas pats – 1558 m. vokiška Prūsijos agenda *Kirchenordnung*. Šiuo atveju lietuviškosios „sąžinės“ kūrėjas būtų pats Mažvydas. Gali būti ir taip, jog pirmasis šį žodį pavartojo Stanislovas Marcianas savo iš vokiečių kalbos verstoje anoniminėje liuteroniškoje giesmėje „Dzauketese scheme czese“ („Freud euch, freud euch in dieser Zeit“), išspausdintoje Mažvydo giesmyno antrojoje dalyje 1570 m.³⁶ Tai ankstyviausia tiksli šio žodžio pavartojimo data. Jeigu Marcianas teisingai yra identifiktuotas kaip Deltuvos evangelikų reformatų kunigas, dalyvavęs 1570 m. balandį vykusiame Sandomiero suvažiavime, šio lietuviško žodžio įtvirtinimo lietuvių kalboje nuopelnas atitenka „kalvinistams“³⁷. Abiem šiais atvejais žodžio „sąžinė“ daryba buvo paskatinta jau ne lotyniško *conscientia*, bet vokiško jos analogo *gewissen*, vartoto tiek Mažvydo, tiek Marciano verstų tekstų vokiškuose originaluose. Lietuviško žodžio kūrėjai nepažeidė klasikinės žodžio semantinės tapatybės, kuri ir lotynų, ir vokiečių kalboje žymėjo žinojimą ir jo visuotinumą.

„Sąžinės“ sąvoką Mažvydas vartojo ir laiškuose, kurie, be gana intymaus, bet vis dėlto viešo Kulviečio laiško, yra XVI a. Lietuvoje retas autentiškos ir aukštojo epistolinio stiliaus neužgožtos asmens raškos pavyzdys. Prūsijos kunigaikščiui Mažvydas skundėsi dėl menko parapijiečių pamaldumo, ilgiau nebegalėdamas pakęsti to „ramia sąžine“, ir sykiu sąžine teisingo skundo priežastis: teigė kreipęsis todėl, kad galėtų „išlaikyti savo sąžinę [...] nepakaltinamą to žiauriausio grasinimo, kuriuo Dievas, matyt, nori pareikalauti sunkiausių bausmių visiems tiems sielų ganytojams, kurie bus rasti apsileidę“³⁸. Šis kunigo nerimas aiškiai rodo tiesioginį liuteroniškos sąžinės ir dievobaimingumo (XVI a. liuteronui tai yra tolygu Dievo pažinimui) ryšį, aktualizuotą remiantis Naujojo Testamento perspėjimais.

Klasikinę lotyniškojo *conscientia* vienybę (kuri adaptuojant žodį išlaikyta kai kurių kitų tautinių kalbų sistemose, pavyzdžiui, anglų – *conscience*, italų – *coscienza*) lietuvių kalboje suskaido dviejų skirtingų – sąžinės ir sąmonės – paradigmu atsidarimas. Kulviečio, Rapolionio, Mažvydo kartos pradėtoje formuoti lietuvių raštijos kalboje žodis *sąmonė* neegzistuoja. Tačiau vartojamas kitas žodis, kuris iš dalies yra šiandienės sąmonės, kaip antrosios *conscientia* reikšmės, atitikmuo. Tai yra Mažvydo žodis „ūmas“ („humas“), jo raštuose pavartotas šešis kartus. Nors Mažvydo raštų žodyne nurodyta pirmoji žodžio „ūmas“ reikšmė – protas (kitos reikšmės – nuomonė, nusiteikimas)³⁹, pažvelgę į „proto“ ir „ūmo“ kontekstus Mažvydo tekstuose, galime pastebėti, jog autoriui tai nebuvo absoliutūs sinonimai. „Ūmo“ reikšmė visais atvejais yra pozityvi, priešinga dažniausiai negatyviai

³⁵ Ibid., p. 137.

³⁶ Ibid., p. 328.

³⁷ Ingė Lukšaitė abejoja Vaclovo Biržiškos (žr. V. Biržiška, *Aleksandrynas*, 1, Vilnius: Sietynas, 1990, p. 98–99) bandymu tapatinti dvi – Musos ir Marciano – pavardes, kaip žyminčias tą patį asmenį, žr.: I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažajoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 220, 244. Marcianas dirbo evangelikų kunigu Deltuvoje ir, jei giesmę tikrai yra išvertęs tas pats asmuo (šia pavarde pasirašytas vertimas Mažvydo giesmyne), tai būtų vienintelis Mažvydo bendradarbis, ėjęs reformatų kunigo pareigas LDK.

³⁸ [...] *ut meam conscientiam [...] inculpatam conservare possim ab illa gravissima comminatione, qua videtur Deus se omnino velle exigere gravissimas poenas ab illis, si qui negligentes pastores animarum inventi fuerunt*, Mažvydas kunigaikščiui Albrechtui, 1551 m., in: M. Mažvydas, *Pirmoji lietuviška knyga*, tekstą ir komentarus paruošė Marcelinas Ročka, Vilnius: Vaga, 1974, p. 268.

³⁹ D. Urbas, *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 400.

„proto“ reikšmei⁴⁰. „Ūmas“ reprezentuoja žmogiškąją nuovoką, sąmoningumą, kuris reikalingas visaverčiam tikėjimo patyrimui (to prašoma iš lotynų kalbos verstame Mažvydo *Katekizmo* himne „Schwenta Dwase musump ataik“ („Veni creator spiritus“): „Uß Biebk schwesei humus musu“)⁴¹. Todėl „ūmo“ sąvoka Mažvydo raštuose dar siejama ne tik su šviesa, bet ir su katalikiškąją tradiciją tęsiančiu šventumu („šventi ūmai“), o sąžinė įvardijama tik kaip šviri, tai reiškia – teisi („čysta samnienė“). „Ūmas“ niekuomet nereprezentuoja tiesioginių *conscientia* arba *Gewissen* reikšmių ir yra tarsi antrasis, sinonimiškas ir papildantis, *conscientia* reikšmės aspektas, tad netikslu teigti, kad jau ankstyvojoje, liuteronų, lietuvių rašto kalboje susiformavo pakankamos prielaidos dviem *conscientia* prasmėms išsiskirti.

Sąžinės, kaip „vidinio balso“, sampratą galėjo sukurti vėlesnė katalikiškoji raštija, kurioje sąžinė nežymi „teisingo“ ir visus vienijančio evangelinių tiesų pažinimo. „Vidinio balso“ prasmę turi jėzuito Konstantino Sirvydo siūlomi *conscientia* atitikmenys lietuvių kalba. 1629 m. Sirvydo žodyne „sumnienės-sužinios“ semantiką pratęsė dar „jautimasis“ ir „priejauta“⁴². Tai ne ardė, o sinonimiškai papildė semantinį *conscientia* lizdą, bet sykiu rodė, kad sąžinė traktuojama kaip nuo pažinimo nepriklausantis pojūtis, kad žodis atskiriamas nuo tikrųjų jo semantinės „kilmės“ šaknų.

Mažvydo raštuose lietuviškai jau bandyta išplėsti ir evangelikų atgailos sampratos sudėtinės dalis. Pirmosios lietuviškos knygos giesmynėlyje, ties penkiasdešimtos psalmės, skirtos giedoti per laidotuves, vertimu, atliktu iš lenkiško teksto, spausdinto 1547 m. Seklucjano giesmyne, pateikta originali paties Mažvydo pastaba. Tai pirmas lietuviškas evangelikų tradicijoje jau įsitvirtinusio psalmių komentavimo pavyzdys, kurį Mažvydas vadina „argumentu arba išguldymu“: „Tame Psalme paßistam didibe ir sukibe greku musu prisch rustibe Diewa. Kurie atleisti bus iß didzias milaschirdigistes Diewa, kada gailim uß ius, liauiemas nogiju, Milaschirdigistiei Diewa tikra wera turedamy“⁴³.

Šiais dviem argumento sakiniais Mažvydas lietuviškai bandė grįsti sudėtingą evangelikų atgailos proceso sampratos turinį, nurodydamas esminius jo aspektus: žmogaus jėgomis neįveikiamą jo paties nuodėmingumą Dievo akivaizdoje, išperkama tik per malonę, ir paties žmogaus santykį su šia padėtimi. Tokios egzistencinės situacijos apmąstymas buvo tuometės evangelikų literatūros aktualija. Evangeliška gyvensena suvokta kaip susidedanti iš trijų atgailos proceso dalių – gailėjimosi dėl nuodėmių, paties nuodėmingumo išpažinimo ir jo pasmerkimo bei absoliutaus pasitikėjimo Dievu. Pirmoji proceso dalis – gailėjimasis – kaip sąvoka lietuviškai minima ir 1570 m. Mažvydo giesmyne pateiktoje Marciano verstoje giesmėje „Dzauketése scheme czese“. „Gailėsysis griekų“ čia išskiriama kaip esminė atgailos (pakūtos) proceso, užbaigiamo pasitikėjimu Kristumi, dalis:

Petras/Iudas ir Iacobas/
Wernai mokin per gromatas/
Gailėsu ghreku/pakutas/
Ir ing Christu stipras wieras.

Šioje giesmėje pirmą kartą lietuvių rašto kalboje pavartota sąžinės kategorija yra glaudžiai siejama su atgaila ir reflektuojama eschatologinėje perspektyvoje:

Szmogau/ßmogau weide Diewa
Gerink sawe atmesk duma/
Tikiiek ßodzui raschta schwenta/

⁴⁰ Negatyvi proto semantika yra žymi visoje Reformacijos liuteronų literatūroje. Ji nėra absoliučiai negatyvi visais atvejais (pavyzdžiui, psalmių vertimuose galima aptikti ir pozityvios vartosenos atvejų), bet svarbi akcentuojant vieną populiariausių liuteronų idėjų *solo fidei*, kuri absoliutina tikėjimą proto atžvilgiu, širdies paradigmą priešina protui ir pagrindžia įvairias retorines tikėjimo ir proto, širdies ir proto, etc. priešpriešas.

⁴¹ M. Mažvydas, *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai*, p. 47.

⁴² *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 376.

⁴³ M. Mažvydas, *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai*, p. 63.

Kuriu gausi ischganima/
Tawa ssaβine ir darbus/
Ant iio turèk pagulditus/
Nes βodis Diewa amβinai bus/
Keli teisu rodidams mumus⁴⁴.

Tokiame kontekste sąžinės kategoriją vartojo ir pats Mažvydas maldos aiškinime *Paraphrasis*. Remdamasis vokišku Karaliaučiaus šaltiniu, Mažvydas čia pateikė „linksmos sąžinės“, išlaisvintos nuodėmių atleidimo, vaizdinį: „Melskem po tam idant mumus musu kaltes atleistu / kaip ir mes musu kaltiesiems atleidzem / idant musu schirdis walnan / linksma Saβine po akimis io turretu / ir ne Biedno Ghrieko daugესni nessibiotumbim alba ne persigastumbim“⁴⁵.

Kalėdų giesmės „Su pakaju dzauksmu eimi“ vertime iš vokiečių kalbos linksmumo semantika Mažvydo raštuose buvo pažymėtos ir kitos esminės ankstyvosios evangelikų retorikos paradigmos: sinoniminė *conscientia* kategorijos reikšmė *ūmas* bei *širdis*: „Schirdis ir humai jau est linksmi / Gawa atilsi kaip Diewas man apβadeia“⁴⁶.

Pradedant lietuviškais Mažvydo raštais, sąžinė kaip kategorija giliai įsišaknijo visoje vėlesnėje religinėje lietuviškoje evangelikų literatūroje tiek Prūsų Lietuvoje, tiek LDK. Lietuvoje kalvinistų plėtotą religinės sąmonės paradigmą galėtume pavadinti sąžinės pamaldumu. Paskutiniame Lietuvos teritorijoje spausdintame Lietuvoje reformatų veikale – lietuviškų knygų konvoliuto *Knyga nobažnystės krikščioniškos* (1653) giesmyne – net vidinis religinis potyris jau buvo nusakomas ne širdimi, bet sąžine matuojama refleksija:

Sąžinei atwesinimą
Sielwarte nuraminimą.
Guldžiu o Diewe tawimpi/
Nodieios nera manimpi⁴⁷.

Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: ankstyvoji Reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 153–173.

---

⁴⁴ Ibid., p. 335.

⁴⁵ Ibid., p. 137.

⁴⁶ Ibid., p. 225.

⁴⁷ *Knyga nobažnystės krikščioniškos, 1653*. Faksimilinis leidimas, parengė Dainora Pociūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 228.